

Антифашизам у Југославији уочи Другог светског рата

Др Славољуб Цветковић

Појавни облици фашизма у Југославији имају традицију од победе фашистичке диктатуре у Италији. Антикомунизам профашистичких организација двадесетих и тридесетих година постао је парадигма иза које су се криле све профашистичке акције и реакционарне мере режима у Краљевини Југославији. Томе су доприносили и комунисти, који су све реакционарне мере режима изједначавали са борбом против фашизма. Са доласком Хитлерових националсоцијалиста на власт у Немачкој, комунистички идеолози схватили су да је суштинско питање друштва не социјализам или капитализам, него фашизам и рат или заштита и проширење демократских слобода.

Антифашистичко опредељење прихватао је све шири слој становништва, што се нарочито показало у борби против концентрационих логора, реакције и фашизације земље на почетку Другог светског рата. Потписивање пакта са Немачком, 25. марта 1941, означило је превагу антифашистичких снага у земљи и спремност свих патриотских, националних демократских и слободољубивих снага у земљи да бране интегритет и независност Југославије. То је био историјски допринос антифашистичког покрета у Југославији, који се 27. марта 1941. прелио у снагу народа, која се после Априлског рата и окупације земље проширила, а антифашистички отпор наставио као устанак против окупатора и организовани народноослободилачки покрет у Југославији.

Антифашизам у Југославији има традицију од времена успостављања фашистичке диктатуре у Италији и сличних режима у Мађарској и Бугарској двадесетих година овог века. На фашизам се гледало као на политичку појаву са становишта општих политичких прилика, без анализирања његове суштине, смисла и метода владавине. Реалну представу о фашизму у то време нису имали ни идеолози комунистичког покрета, који су на његову појаву у Италији гледали као на друштвени експеримент, мислећи да ће, можда, неко његово искуство користити и пролетерском покрету.¹

¹ То становиште почетком двадесетих година заступао је и Владимир Илич Лењин. О томе видети: др Перо Дамјановић, *Борба Комунистичке партије Југославије против фашизма у светлости међународног антифашистичког покрета до 1941. године*, „Прилози за историју социјализма“, 10, 1976, стр. 3–64.

Суочени са терором режима и деловањем организација с фашистичким усмерењима и методама борбе, на опасност од фашизма у Југославији први су указали комунисти.

Средином 1922. године, у тезама о политичкој ситуацији и задацима Комунистичке партије Југославије наглашено је да се владајућа буржоазија поред војске и жандармерије, као и армије контрареволуционарног руског генерала Врангела, не осећа довољно јаком и „ствара зато фашистичке организације националистичкога лумпа, које ће се све чешће употребљавати против радничке класе“. Констатујући да је стварање фашистичких организација симптом јачања реакције у земљи Комунистичка партија Југославија ће, каже се у тексту – „имати за дужност да против фашистичких напада организује актуелан отпор радничке класе“.² Централна управа Савеза комунистичке омладине Југославије извештавала је 22. октобра 1922. да су фашисти подељени у две организације: једна је била омладинска организација Југословенске националне напредне омладине, која је црпела своју снагу из „Сокола“, а друга се окупљала око „Народне одбране“, која је све више представљала чисто белу гарду.³

Академска омладина у Новом Саду дочекала је у августу 1922. наступ фашиста протестним збором. Против фашистичких организација и њиховог деловања припремао је у септембру 1922. протестни збор студената и грађана и Клуб студената комуниста. Први конгрес студената, припадника Земљорадничке странке захтевао је 1922. године да се „свим силама стане на пут фашистичком покрету“.⁴ У протестну акцију против фашиста у Југославији укључили су се новембра 1922. и југословенски студенти у Берлину, који су на Збору осудили појаву фашистичких организација у земљи.⁵

Националистичке организације са фашистичком оријентацијом и методама борбе биле су усмерене против комуниста, класног радничког покрета, припадника националних мањина⁶ и Јевреја.⁷ О циљевима

² Архив Југославије, КИ, Материјали са Прве Земаљске конференције КПЈ, јула 1922.

³ Детаљно о томе: С. Цветковић, *Напредни омладински покрет у Југославији 1919–1928*, Београд, 1966, стр. 195–207.

⁴ „Нова Војводина“, 2, 1922, стр. 57.

⁵ „Слободна Трибуна“, 6. децембар 1922. Видети: Б. Глигоријевић, *Организација југословенских националиста (ОРЈУНА), Историја 20. века*, Зборник радова, 5, Београд, 1963, стр. 346.

⁶ То се нарочито осећало у Војводини. Августа 1922. орјунаши су разрушили редакцију мађарског листа „Hirlap“ у Суботици и немачког листа „Deutscher Volksblatt“. Децембра исте године бацили су бомбу на редакцију мађарског листа „Delbacská“, у Новом Саду. Присталице ОРЈУНЕ су у Војводини 1922. године истицале и територијални захтев према Барањи, нудећи влади за ту акцију 10.000 добровољаца. Због терористичких аката, власти су морале да забране деловање ОРЈУНЕ у Новом Саду јуна 1922, али је министар унутрашњег дела поништио ту одлуку, подстрекавајући орјунаше на даље акције. (Б. Глигоријевић, *исто*, стр. 328).

⁷ Против антисемитских појава Месни комитет КПЈ организовао је протестни митинг у Београду већ 23. септембра 1920, на којем су говорили Милош Требињац, Моша Пијаде и Ника Бенвенисти (*Хронологија радничког покрета у Србији*, 2, 1919–1941, Београд, 1969, стр. 53).

Орјуне Б. Глигоријевић је констатовао: „У програму националиста предвиђало се, после духовног уједињења југословенских племена, унификацијом са Бугарском, стварање Велике Југославије, која би се простирала од Варне до Трста и од Сегедина до Солуна. Последња фаза била би уједињење свих словенских држава: Чешке, Пољске, Русије а да би се тако обезбедио примат словенској раси у свету.“⁸ До остварења главног циља орјунаши су имали да се боре против комунизма ради спречавања „крваве болшевичке револуције и спасавања државе од пропасти у коју је запала Русија.“⁹ За одбрану од фашистичких настрадања и заштиту радничких организација комунисти су у Југославији од 1922. године стварали радничке одбрамбене чете (пролетерске акционе чете), које су се војнички организовале и супротстављале акцијама фашиста у Новом Саду, Београду, Нишу, Крагујевцу, Смедереву, Пожаревцу и другим местима тадашње Југославије.¹⁰

Антикомунизам профашистичких организација двадесетих и тридесетих година постао је парадигма иза које су се криле све профашистичке акције и реакционарне мере режима у Краљевини Југославији. Антифашизам, пак, све више се везивао и, за политичке потребе, изједначавао с комунизмом. То је било олакшано тиме што су комунисти, подржавајући политику јединственог фронта радника и сељака и стварање балканске социјалистичке федерације равноправних народа, занемаривали терористичко-фашистички карактер сепаратистичких покрета, какви су били ВМРО Ванча Михаилова, Косовски комитет и, од 1929. године, усташки покрет, са чисто фашистичком орјентацијом.

Борбу против реакционарних режима и борбу против диктатуре 1929. године комунисти су изједначавали са борбом против фашизма у Југославији. Они нису схватили време демократизма и пацифизма, које је наступало у низу европских земаља средином двадесетих година као и израз снаге буржоазије, која се, услед тога, одрицала метода фашистичке владавине. Југословенски комунисти нису у то време правили разлику између фашизма и буржоаске диктатуре као форме владања.¹¹

⁸ Б. Глигоријевић, *исто*, 343.

⁹ С. Цветковић, *исто*, стр. 197.

¹⁰ *Исто*.

¹¹ Југословенски комунисти су се, у ствари, држали Стаљинове дефиниције, према којој је фашизам „борбена организација буржоазије која се опире активној подршци социјалдемократије. Социјалдемократија је објективно умерено крило фашизма. Неосновано је претпоставити да би борбена организација буржоазије могла постићи одлучујуће успехе у борбама или у управљању земљом без активне подршке социјалдемократије. Исто тако је неосновано мислити да социјалдемократија може постићи одлучујући успех у борбама или управљању земљом без активне подршке борбених организација буржоазије. Те организације не искључују једна другу, већ допуњују. Оне нису антиподи већ близанци. Фашизам је неформалан политички блок тих двеју основних организација које су поникле у условима послератне кризе империјализма и срачунате су на борбу с пролетерском револуцијом. Буржоазија не може да се одржи на власти без присуства таквог блока. Зато је било погрешно мислити да пацифизам означава ликвидацију фашизма. Пацифизам у данашњим условима јесте потврда фашизма са истицањем на први план његовог усмереног, социјалдемократског крила“ (Ј. Стаљин, *Сочиненија*, том VI, стр. 282–283).

Супротстављање грађанских политичких странака и ширење отпора диктатури,¹² допринело је да југословенски комунисти извуку поуку из неуспеха и да делегати Четврте земаљске конференције КПЈ, одржане од 24. до 25. децембра 1934, поставе задатак комунистима да раде на стварању антифашистичког фронта. Основни ставови и нова политичка платформа КПЈ били су садржани у реферату Благоја Паровића *О фронту народне слободе*, на Пленуму Централног комитета КПЈ у Сплиту, одржаном 9. и 10. јула 1935. године.

Схватање борбе против фашизма у комунистичком покрету промењено је после доласка Хитлерових националсоцијалиста на власт у Немачкој 1933. године. Идеолози комунистичког покрета најзад су схватили да је постало „битно не питање социјализма или капитализма, већ питање: фашизам и рат или заштита и проширење демократских слобода“.¹³ Тај став је прихваћен на Седмом конгресу Коминтерне, 1935. године, усвајањем теза Георги Димитрова о фашизму.

У пракси, југословенски комунисти у време 7. конгреса Коминтерне већ су били стекли извесна искуства из заједничких акција (демонстрације студената у Београду 1931) и окупљања свих прогресивних и демократских снага за борбу против фашизма. Премошћујући јаз који је постојао између припадника појединих политичких опредељења, као и разлике унутар радничког покрета између комуниста, социјалиста и синдикалиста, комунисти су се усмерили ка јединственом радничком покрету као значајном услову за стварање народног антифашистичког фронта. Корак даље у антифашистичком организовању учињен је августа 1936, на саветовању Извршног комитета Коминтерне, када је упозорено југословенско руководство на потребу борбе против рата и све веће фашистичке опасности. Инсистирало се на окупљању свих демократских снага Југославије у јединствени народни фронт.

Став Коминтерне произишао је из агресивног понашања канцелара Немачке Адолфа Хитлера, који је 7. марта 1936. увео војску своје земље у до тада демилитаризовану зону на целој западној обали Рајне.

¹² На проширеној седници Балканског земаљског (Лендер) секретаријата Комунистичке интернационале, одржаној 22. јула 1929, размотрено је питање преврата у Југославији и задатака КПЈ у вези с тим. Говорећи о појединим политичким партијама и организацијама, Војин (псеудоним) нагласио је да се део истакнутих политичких радника „Црне руке“ оријентише на Совјетски Савез, а леви део Радикалне партије, бори отворено против режима. Они говоре: „Ми радикали смо уништили династију Обреновића, уништићемо, такође, и особењака Карађорђевића“ (Руски центар за чување и изучавање докумената новије историје у Москви. Ф. 495, оп. 69. д.24, 1.1.48). Говорећи на седници Балканског Лендер секретаријата од 27. децембра 1929. године, М. Горкић је изјавио да „у партији постоје јака терористичка расположења. Најпре су била јака у СКОЈ-у, чак и у руководству СКОЈ-а“. Говорећи о политичким партијама, М. Горкић је истакао да представници „Црне руке“, који припремају дворски преврат, информишу вође националних партија шта смерају и ови то желе да искористе. Код вођа, а делом и код Павелића је таква политика да желе да убију краља Александра и да то искористе као почетак својих иступања (Руски Центар, Ф.495. оп. 69. д.21 1.1–29, Записник седнице Балканског Лендер секретаријата од 27. децембра 1929).

¹³ Борис Лејбзон и Кирил Ширина, *Поворот политике Коминтерна*, Москва 1965, стр. 44.

Под изговором да француско-совјетски савез против Немачке (потписан 1935. године) руши уговор потписан у Локарну о узајамној гаранцији француско-белгијско-немачких граница, Хитлер је, запоседањем западне обале Рајне, нарушио мировне уговоре потписане у Версају и Локарну, и тиме отворио питање границе, односно ревизије мировних уговора потписаних после Првог светског рата.

Режим у Београду није опраштао Француској што, против Немачке, иде на споразум са Италијом и Совјетским Савезом, јер се сматрало да су то највећи непријатељи Југославије. Краљ Александар је, наиме, већ 1934. године сматрао да ће цела средња Европа постати лак плен Немачке, па је успоставио повољне односе са Хитлером, рачунајући на њега као на савезника против Италије. Према истраживањима Вука Винавера, кнез Павле је у времену од 1935. до 1938. године пао у паничан страх од рата који доноси бољшевизам, а југословенски генералштаб је упозорио владу да 7. март 1936. године носи са собом ревизију граница, што очекује пет од седам југословенских суседа.¹⁴

У то време Југославија се држала по страни од Мале антанте и упорно одбијала да призна СССР, не противећи се чешко-совјетском зближавању и стварању регионалног пакта колективне безбедности.¹⁵ Упорно одбијање краља Александра до 1934. године, а касније и кнеза Павла, да успоставе дипломатске односе са СССР-ом и окретање у спољној политици према фашистичкој Немачкој узнемирило је све антифашистички опредељене људе у земљи. Незадовољство се нарочито осећало код интелигенције и демократски оријентисаних политичких странака. Међу интелектуалцима антифашистичко и антинемачко расположење нарочито су изражавали некадашњи припадници Југословенске револуционарне омладине, чланови и организације „Млада Босна“ и некадашњи припадници и симпатизери тајне организације „Уједињење или смрт“ – познато као „Црна рука“.¹⁶ Из круга те интелигенције

¹⁴ *Хронологија радничког покрета и СКЈ*, 2, Београд, 1980., стр. 240.

¹⁵ *Советско-југословенские отношения 1917–1961*, Москва, 1992, стр. 298–299 (забелешка о разговору опуномоћеног представника СССР-а у Чехословачкој са министром иностраних послова Чехословачке од 4. новембра 1936. године).

¹⁶ Основали су је 9. маја 1911. у Београду официри и цивили, углавном учесници у дворском преврату 1903. године. Циљ те тајне организације било је „остварење народних идеала – уједињења српства“. Према тврђењу Мустафе Голубића, то је била национално-револуционарна организација и сва „Млада Босна“ припадала је Организацији „Црна рука“ од њеног оснивања. После хапшења и осуде оснивача Организације, пуковника Драгутина Димитријевића Аписа на Солунском процесу 1916. године, Организација је била разбијена, али су њени чланови одржавали међусобне контакте. Мустафу Голубића, који је постао члан КПЈ, прихватио је тако у Паризу 1920. године потпуковник у пензији (иначе други човек „Црне руке“ у време оснивања) Божин Симић, који га је и материјално помогао. Касније, у Бечу, од 1923. године М. Голубића је помагао такође утицајни припадник „Црне руке“ пуковник Владимир Туцовић. Мустафа Голубић је од 1923. до 1926. године радио у Бечу на конспиративним пословима КПЈ, а од 1926. до 1927. био је секретар југословенске емигрантске комунистичке групе у Бечу. Био је учесник Трећег конгреса КПЈ 1926, а од марта 1929. године прешао је у Берлин, где је радио у конспиративном апарату. Јануара 1930, КПЈ шаље М. Голубића у Москву, у специјалну школу, коју је похађао четири месеца. Из те школе био је преузет

потекла је и иницијатива за оснивање Српског културног клуба 1937. године.

На челу Српског културног клуба био је знаменити Слободан Јовановић, с двојицом потпредседника: Николом Стојановићем некадашњим представником босанских Срба и чланом Југословенског одбора у Лондону, и Драгишом Васићем, књижевником и академиком. Први секретар Клуба био је историчар Васа Чубриловић, који се 1936. године разишао са Клубом, па су га заменили Слободан Драшковић, као први, и историчар Драгослав Страњакловић, као други секретар Клуба.¹⁷ Међу члановима Клуба били су представници опозиционих странака Милан Грол, Миша Трифуновић, академици, професори, адвокати, свештеници и индустријалци.¹⁸ Било је међу њима и конзервативаца, и либерала, али то је била елита научног, културног, политичког и привредног живота, која је тражила путоказ у драматичном времену за српски народ, његов положај и опстанак у свету.

Клуб је негирао постојање македонске националне посебности и црногорске одвојености и сматрао је Србе већинским народом у Босни и Херцеговини. Његови чланови су захтевали концентрацију свих позитивних снага у народу ради „стварања владе која ће образовати заједнички фронт с опозицијом у одбрани отаџбине“.¹⁹ Из тог времена датирају и контакти Слободана Јовановића и Драгише Васића са секретаром Централног комитета КПЈ Миланом Горкићем (Јосип Чижински).²⁰ О садржини тих разговора нема података, али се, на основу докумената КПЈ, може претпоставити да су од 1935. године вођени разговори око стварања антифашистичког народног фронта. На основу искустава из политичке борбе у Француској, Шпанског грађанског рата и политичких прилика у земљи, југословенски комунисти су у то време формулисали ставове за унутрашње државно уређење Југославије. У прогласу Централног комитета КПЈ из јануара 1937. комунисти су се залагали за демократску федерацију југословенских народа, односно за слободу, демократију, слободан споразум равноправних народа и решавање хрватског питања и осталих проблема у Југославији. Наглашавано је да су комунисти против комадања и цепања Југославије и против

за сарадника – инструктора Извршног комитета Коминтерне. О томе: др Убавка Вујошевић, *Прилози за биографију Мустафе Голубића*, Историја 20. века, 1–2, 1993, стр. 217–230.

¹⁷ Димитрије Ђорђевић, *Ожигици и опомене*, књ. I, БИГЗ, 1994. стр. 32–33.

¹⁸ Од веома угледних личности тога времена у Клубу су били: историчари Владимир Ђоровић, Никола Вулић и Радосав Грујић, економисти и правници Гојко Грцић, Божа Марковић, председник Српске краљевске академије Стеван Белић, председник Касационог суда Русомир Јанковић, судија Данило Данић, правници Војислав Вујанац, књижевник Стеван Јаковљевић, вајар Сретен Стојановић, архимандрит Јустин Поповић, генерал и академик Живко Павловић, генерал Љубомир Покорни и Владимир Ђорђевић, као председник Привредне секције Клуба (Д. Ђорђевић, *исто*, стр. 33).

¹⁹ Д. Ђорђевић, *исто*, стр. 36.

²⁰ Према писању Д. Ђорђевића, те податке добио је од Бранислава Страњакловића (Бранко Лазић), као и напомену од Б. Страњакловића да је 1948. године упитан о сусретима са М. Горкићем, Слободан Јовановић демантовао Страњакловићу да се сретао са М. Горкићем, али је дозволио могућност да му се Горкић обратио под другим именом.

измена њених државних граница зато што би то користило фашистичким државама – подстрекачима рата.²¹ Из те 1937. године датира и оснивање тајне официрске организације под руководством генерала Боре Мирковића, која је имала за циљ да по цену уклањања кнеза Павла спречи повезивање Краљевине Југославије са фашистичком Немачком. О тој организацији се веома мало зна. Познато је да је од 1937. године почела активност генерала Боре Мирковића, а да је први састанак „Конспирације“ одржан 8. августа 1938. године. Организација је имала одлучујућу улогу у војном пучу 27. марта 1941. године.²² Директних података нема, али из укупне историјске документације могуће је претпоставити да је та организација била у вези са људима окупљеним око „Српског културног клуба“.

Средином 1937. године, дошло је до промене у руководству Комунистичке партије Југославије. Милан Горкић је позван у Москву, где је ухапшен, осуђен на смрт и убијен. Дужност секретара Централног комитета преузео је Јосип Броз Тито, који је, са Родољубом Чолаковићем и Сретеном Жујовићем, настојао да сачува КПЈ од распуштања које јој је претило од Коминтерне и да припреми Партију за судбоносне догађаје који су се назирали. Без обзира на то да ли ће се све демократске снаге у земљи удружити или окупити око заједничког напора да се положај народа поправи и да му се осигурају мир и сретна будућност, руководство југословенских комуниста инсистирало је на томе да се окупљање прогресивних снага око заједничких интереса доследно спроводи, макар се радило и о „ситницама“, као што су либерални иступи и чисто економски, просветни, уметнички или други наступи, који су помагали народно-демократском покрету. Доследност комуниста у антифашистичкој политици ломила је предрасуде о анационалности комуниста, што се потврђивало великим учешћем грађана у демонстрацијама и манифестацијама за одбрану и независност земље које су организовали комунисти.²³

Антифашистичко опредељење комуниста и доследну борбу против агресивних насртаја фашистичких држава потврдило је и упућивање више од 1.700 Југословена да помогну антифашистичку и народноослободилачку борбу шпанског народа (1936–1939). Борбу против фашизма у Шпанији комунисти су искористили и за јачање властите антифашистичке активности у земљи. Преко књига, брошура и штампе, најшири слојеви народа у Југославији обавештавани су о опасностима од фаши-

²¹ „Пролетер“, фебруар 1937, бр. 2.

²² Б. Петрановић и Н. Жутић, 27. март 1941, Београд, 1990, стр. 691; С. Цветковић, *Југословенско-совјетски преговори 1941. око закључења уговора о пријатељству и ненападању*, „Војноисторијски гласник“, 1, Београд, 1991, стр. 14.

²³ То се нарочито показало у великим демонстрацијама поводом посета Београду грофа Ђана (март) и фон Нојрата јуна 1937, као и у манифестацији приликом доласка представника Чехословачке Бенеша и Француске Делбоса, априла и децембра исте године. Такође, то се односи и на све акције које су комунисти водили за одбрану независности земље „аншлуса“ у Аустрији 1938. и борбе за очување независности Чехословачке.

зма и последицама које, осим физичког уништавања, фашизам доноси цивилизацијским тековинама људског друштва: слободи, равноправности и материјалном и духовном животу људи.

Указујући на непосредну опасност од спољне фашистичке агресије и потребу за организованим отпором, Комунистичка партија Југославије се нашла на челу борбе за независност земље. Покушаји да се с опозиционим грађанским странкама створи јединствени народни фронт није успео, јер се за сарадњу са КПЈ у Народном фронту једино изјаснило лево крило Демократске странке са др Иваном Рибаром. Пропало формално јединство комунисти су надокнадили акцијама у народу, преко бројних демонстрација, приређиваних у знак протеста против фашистичке агресије, и манифестација, на којима је исказивана спремност да се брани земља. На иницијативу комуниста, студенти Београдског универзитета започели су војну обуку и масовно су се уписивали у добровољце за одбрану Чехословачке.

После неуспелих политичких преговора СССР-а са Енглеском и Француском, 23. августа 1939. потписан је совјетско-немачки пакт о ненападању, са тајним клаузулама о подели територија, а већ 1. септембра Немачка је напала на Пољску, чиме је отпочео Други светски рат.

Промена немачке политике према СССР-у збунила је, за тренутак, политичке кругове у Краљевини Југославији. Све одређенији су били захтеви за улазак у рат на страни Енглеске и Француске, а изгледало је да ће се то убрзо и десити, јер је већ 6. септембра 1939. наређено приправно стање за целокупну војну силу. Тим поводом, министар војске и морнарице генерал Милан Недић тражио је од министра правде савет како да ефикасно користи права која се односе на забрану удаљавања војних обвезника и позивање резервиста.²⁴ Званичан став владе у тим данима био је неутралност у сукобима у којима нису повређени интегритет и независност земље.

Комунисти су прилагодили тактику новонасталој ситуацији. Продубљена је дотадашња основна парола – окупљања свих прогресивних снага за борбу против фашизма. У први план поставило се питање борбе за очување независности Југославије, а против укључивања у било који зарађени табор. То је био резултат Стаљиновог захтева Коминтерни да се одустане од одлука Седмог конгреса Коминтерне о фашизму, као главном узрочнику агресије. Он је изјавио да је до рата супростављање фашизму демократских режима било у реду, али да то није исправно за време рата међу империјалистичким државама. Подела капиталистичких држава на фашистичке и демократске изгубила је према Стаљину, ранији смисао. То је значило да Коминтерна треба да престане са разобличавањем фашизма и да треба да усмери пропаганду против империјализма уопште. Стаљинови захтеви су били буквално реализовани.

²⁴ Архив Југославије, Министарство правде – Поверљива архива, ф-3/39. Писмо Милана Недића, Пов. Ђ. бр. 5632 од 17. 9. 1939.

вани директивом Секретаријата Извршног комитета Коминтерне за комунистичке партије, донетом 9. септембра 1939. године.²⁵

Настојање да што дуже задржи неутралност земље наводила је кнеза намесника Павла на тактизирање у спољној политици и заоштравање борбе на унутрашњем плану са комунистима, у којима је још увек гледао основну опасност за унутрашњу сигурност у земљи. Због присуства италијанских трупа у Албанији, режим је страховао и од окупљања екстремитета у Црној Гори и оживљавања качачких акција на Косову и у Метохији. Посебно се страховало од активирања ВМРО Ванче Михаилова у Македонији. У новоформираној хрватској бановини све више су долазили до изражаја усташки елементи, који су некажњено вршили недела над недужним становништвом јер су налазили уточиште и заштиту у Мачековој Сељачкој странци и Хрватској грађанској заштити. Они нису престајали ни са актима насиља, којима су изражавали своје незадовољство са званичном Мачековом политиком. Тако су 30. новембра 1939. у телефонским говорицима у Загребу поставили паклене машине, које су уочи 1. децембра имале симболичан значај, али су дубоко одјекнуле у јавности.²⁶

Под крај 1939. године комунисти су покренули снажну акцију за побољшање животних услова радничке класе, демократизацију земље, општу амнестију свих политичких затвореника, неутралност земље и признавање СССР-а, у чему су гледали гаранцију за неутралност државе. Та борба је вођена под паролом „за хлеб, мир и слободу“. У децембру је дошло до снажних демонстрација у Загребу, Београду, Скопљу и Сплиту, и свуда је полиција употребила оружје. Најтрагичније је било у Београду 14. децембра, када је студент Мирко Луковић погинуо, а студенткиња Боса Милићевић и Живан Седлан подлегли су ранама. У Сплиту је 17. децембра радник Вицко Буљановић био смртно рањен, а седам грађана, од којих двоје деце, било је тешко повређено.²⁷

Децембарски талас демонстрација искористио је режим за завођење концентрационих логора за комунисте у Билећи и Лепоглави. Први логораши стигли су почетком јануара. Отварање логора за комунисте и антисемитске мере режима²⁸ изазвали су снажне протесте против завођења фашистичких мера у земљи. У протесте се укључио најшири

²⁵ Коминтерн и Советско-германскиј договор о ненападени, Известија ЦК КПСС, 1939, НО. 12, стр. 207.

²⁶ Архив Војске Југославије, пописник 17–6–II, 48. Месечни извештај о унутрашњополитичкој ситуацији на територији Краљевине Југославије.

²⁷ АВЈ: XVII–32–I, бр. 23; „Пролетер“, јануар-фебруар 1940, стр. 12; АВЈ, XVII–6–II, стр. 48 и XVII–7–3 бр. 42.

²⁸ Доласком владе Цветковић–Мачек Јевреји су били заустављени у напредовању у војсци. Септембра 1939. забрањен им је улаз из ратом захваћених држава. За оне који су ушли, била је уведена конфинација о трошку јеврејске заједнице. Владином Уредбом од 5. октобра 1940. било је забрањено Јеврејима да воде радње са животним намирницама. У индустријским предузећима за прехранбене производе, чији су власници били Јевреји, постављени су комесари. Уредбом од 5. октобра 1940. уведен је „*Numerus Clausus*“ за упис Јевреја на студије и у школе (др Јаша Романов, *Јевреји у Југославији 1941–1945*, Београд, 1980, стр. 12).

демократски и антифашистички опредељени слој становништва, па је, уз свесрдно залагање истакнутих појединаца, извршен снажан притисак на режим да се укину концентрациони логори.²⁹ По укидању логора у Лепоглави и Билећи, Министарство војске и морнарице издало је наредбу, 11. октобра 1940, о формирању војних концентрационих логора за личности сумњиве за комунистичку пропаганду.³⁰

Притисак јавности на владу због постојања концентрационих логора није остао без одговора. У говору који је одржао сенаторима, председник владе Драгиша Цветковић оптужио је, 1. априла 1940, Милана Стојадиновића за фашизацију земље. У одговору, који није публикован, Стојадиновић је оптужио Цветковића да је кроз „Југорас“, поред плавих кошуља, увео и фашистички поздрав и да је још увек почасни пуковник Хрватске фашистичке организације, чијој забави у Загребу лично и присуствује.³¹ Милан Стојадиновић је напомињао да не може бити говора о намерама његове владе да уведе концентрационе логоре, када се зна да у то време нико није био нигде интерниран, а да је влада господина Цветковића та која је завела концентрационе логоре и свакодневно их пуни својим политичким противницима.

Постојање и борба против концентрационих логора, реакције и фашизације земље пренела је антифашистичку борбу с општег упозоравања и тумачења опасности од фашизма на конкретну политичку борбу у Југославији. Под утицајем Коминтерне, југословенски комунисти све више су почели да протестују против покушаја да се земља увуче у рат на страни Француске и Енглеске. У току пролећа 1940, у Црној Гори је вођена жива акција против увлачења земље у империјалистички рат. У Подгорици и још осам већих места у Црној Гори, на масовно посећеним зборовима, протествовало се против увлачења земље у империјалистички рат, тражено је пуштање мобилисаних војника кућама и укидање концентрационих логора. Покрајински комитет КП за Црну Гору, који је покренуо ту акцију, није разумео линију Централног комитета КПЈ по питању одбране земље. Зато је донео погрешну одлуку да се поведе кампања против мобилизације. Југословенски комунисти су у то време заступали линију јачања одбрамбених снага земље кроз борбу против фашизације, за демократске промене и ослонац на СССР у спољној политици.³²

²⁹ Августа 1940, био је укинут логор у Лепоглави, а новембра 1940. у Билећи (С. Цветковић, *Билећки концентрациони логор, Историја 20. века*, 1961, стр. 267–309).

³⁰ Наредбом Министра војске и морнарице, стр. пов. Ђ. Ш. бр. 102 од 6. јануара 1941, наређење од 11. октобра 1940, замењено је утолико што се, уместо у Први батаљон, људство са територије Управе града Београда имало упутити у полубатаљон у Смедеревској Паланци, где су биле подигнуте баракe 12. јануара 1941. године.

³¹ Архив Југославије: А–I–БС/7, ф–116. Одговор М. Стојадиновића, упућен уредништву „Политике“.

³² Понашање комуниста у Црној Гори осудио је генерални секретар КПЈ Јосип Броз Тито на Петој земаљској конференцији октобра 1940, рекавши: „Другови који су ту паролу форсирали, заборавили су да је у то вријеме ситуација била другачија него у јесен 1939. године, кад је избио рат. Кад је парола против

У време почетка Другог светског рата, југословенски комунисти су сматрали да Партија и радничка класа могу обавити улогу хегемона у друштву само ако се залажу за решавање свих прогресивних задатака своје епохе. На тај начин, успех комуниста зависио је од тога колико су интереси покрета изражавали и интересе свих других класа југословенског друштва и, посебно, од погодовања међународне ситуације у свету комунистичкој акцији у земљи. Ставови југословенских комуниста на почетку рата одударали су од оцене Коминтерне о карактеру Другог светског рата као империјалистичком сукобу великих сила, и наглашавали су да је фашизам основна снага и највећа опасност по пролетаријат и позитивне тековине људског друштва. Зато се и предвиђало да ће се предстојећом народноослободилачком борбом против фашизма у Југославији решавати и национална, социјална и друштвена питања, што ће тој борби дати карактер народне револуције.³³

Крајем 1939. године влада Цветковић–Мачек, из страха од италијанских претњи и унутрашњег притиска, одлучила је да нормализује односе са Совјетским Савезом. У Савету Друштва народа Југославија се уздржала од гласања када се решавало о искључењу СССР-а,³⁴ што је изазвало злу вољу Италије. Затим је 11. маја у Москви потписан трговински уговор, а 18. маја влада је наредила хапшење Милана Стојадиновића, као опозиционара – германфила. Већ 6. јула у Београду је организован свечани дочек совјетског посланика Виктора Платњикова. Успостављени су веома живи трговински, културни, политички и дипломатски односи са Совјетским Савезом.³⁵

Због италијанских претензија на Балкану које су угрожавале Југославију и настојања Француске и Енглеске да придобију Италију за сарадњу против Немачке југословенска влада се све више окретала према немачком рајху. Томе су доприносиле и присталице „германофилске“ струје и нацистички идеолози у Југославији. Тако је Димитрије Љотић, вођа фашистичке странке „Збор“, писао 22. фебруара 1940. да се западне силе спремају против СССР-а и да зато може доћи до немачке интервенције на Балкану.³⁶ Пронемачку оријентацију југословенске владе

мобилизације била правилна и разумна. При свему томе другови су се показали недисциплиновани, јер када им је ЦК указао на ту погрешку и потребу да се хитно исправи, они су се упустили у полемисање са ЦК у прилично недругарском тону“ („Комунист“, Бгд, 1946, бр. 1, стр. 80).

³³ Упоредити: С. Цветковић, *Светска револуција и југословенски комунисти*, *Историја 20. века*, 1–2, 1993, стр. 134.

³⁴ „Политика“, 15. децембар 1939.

³⁵ Ради се о сарадњи научника, културних установа, кинематографије (уочи рата у Југославији је приказано 36 совјетских филмова), гостовањима уметника и ансамбала, трговачкој размени, закључивању уговора, акредитовању и посетама дипломатских представника, оснивањима и деловању друштава југословенско-совјетског пријатељства, протестима и разним манифестацијама. Изворни подаци о томе садржани су у зборнику докумената *Советско-Југославскије одношенија 1917–41*, Москва, 1992, стр. 307–382.

³⁶ Димитрије Љотић у *рату и револуцији*, Франкфурт, 1941, 208 (о том видети: В. Винавер, *Спољнополитичка позадина успостављања југословенско-совјетских дипломатских односа*, *Зборник Матице Српске за друштвене науке*, св. 45, 1966, стр. 35).

уочила је и Енглеска, па је од средине 1940. године сместила у Београду Штаб за Балкан Службе за специјалне операције (СОЕ), која је формирана јула 1940, са задатком да организује саботаже и диверзије, развија обавештајну делатност у окупираним државама Европе, успоставља везе са групама отпора и снабдева их потребним материјалом.³⁷

Показало се веома брзо да забринутост Енглеске за Балкан није била без разлога. Хитлер је већ 13. децембра 1940. потписао директиву бр. 20 – „Операција Марита“, која је била план напада на Грчку, 18. децембра директиву 21 – „Операција Барбароса“, која је представљала план напада на Совјетски Савез. За реализацију тих планова Немачкој је било потребно право пролаза њених трупа и ратног материјала кроз Југославију. У таквој ситуацији Драгољуб Јовановић је предложио заједнички састанак Комунистичке партије Југославије, Комунистичке партије Бугарске и српске и бугарске земљорадничке странке. Циљ састанка би био – извештавао је Јосип Броз Коминтерну 25. јануара 1941. – „заједничка платформа за борбу против рата, за пријатељске односе бугарског и југословенског народа, за пакт о узајамној помоћи са СССР-ом“.³⁸ Не зна се како је та иницијатива завршена, али је познато да је Политбиро ЦК КПЈ о томе расправљао на састанцима 7. јануара и 7. фебруара 1941. и да је био израђен нацрт споразума о македонском питању.

Немачки притисак на Југославију био је све јачи, а када је 1. марта 1941. Бугарска приступила Тројном пакту фашистичких сила дошао је крај надањима кнеза Павла да ће очувати неутралност Југославије. На оштар протест Москве, Бугарска је одговорила да су Немци дошли са севера, а да са југа стижу Енглези, што значи да би се сукоб десио у Бугарској, па су немачке трупе пропуштене да би се избегао рат у земљи.³⁹ Можда је то био разлог што је кнез намесник Павле, 4. марта 1941, после тајног састанка са Хитлером у Берхтесгадену, напустио Немачку у уверењу да је рат неизбежан, а два дана касније, на седници Круноског савета у Београду, 6. марта 1941, дао сагласност о приступању Југославије „новом поретку“ и потписивању пакта с Немачком.⁴⁰ На сагласност Круноског савета утицала је и изјава министра војске и морнарице, генерала Пешића, да се Немачкој не може пружити отпор. Као утеха, могла се прихватити понуда да грчки град Солун припадне после рата Југославији.⁴¹

³⁷ Нил Балфур и Сели Мекеј, *Кнез Павле Карађорђевић*, Београд, 1990, стр. 10–166–170.

³⁸ „Ми се слажемо“, констатовао је Тито и тражио сагласност Коминтерне о томе и одговарајуће директиве за Комунистичку партију Бугарске у случају сагласности (Убавка Вујосевић, *Преписка (радиограми) ЦК КПЈ – ИК КИ*, Историја 20. века, 1–2, 1992, стр. 296 – Титов радиограм од 25. јануара 1941, примљен 26. јануара 1941).

³⁹ В. Винавер, *исто*, стр. 65.

⁴⁰ Нил Балфур и Сели Мекеј, *исто*, стр. 147.

⁴¹ V.J. Hoptner, *Yugoslavia in crisis 1934–1941*, Columbia, University Press, 1962, стр. 221.

Приближавање Југославије Немачкој узнемирило је антифашистички опредељене снаге у земљи, али и све демократски и патриотски опредељене грађане око „Српског културног клуба“ и Српске православне цркве.⁴² У земљи је нагло нарастао и комунистички утицај, па је у политичким и обавештајним круговима долазило до прецењивања и потцењивања снага комуниста. Шеф политичког одељења београдске полиције Д. Јовановић жали се представнику Гестапоа Хелму да илегална комунистичка партија постаје све јача и да очекује прве оружане акције комуниста. Хелм је 11. марта о томе послао извештај у Берлин, а истог дана је министар Фран Куловец причао америчком посланику у Београду да би на слободним изборима у Србији КПЈ добила већину.⁴³ На припреме о потписивању пакта са Немцима упозорио је и Јосип Броз Тито, половином марта 1941, у прогласу „Против капитулације, за пакт о узајамној помоћи са Совјетским Савезом“, који је илегалним везама комуниста упућиван широм Југославије.⁴⁴ Историјски извори указују да су се марта 1941. у Југославији поклопила осећања и интереси патриота, националиста, верника – православаца, антифашиста, англофила, комуниста, делова интелигенције, омладине и војске, и да се то све слило у снажно расположење знатног дела народа да се бране слобода и независност земље и да се не дозволи приступање Југославије Тројном пакту фашистичких сила.

Против увлачења Југославије у пакт са Немачком интензивно је радила и обавештајна служба СОЕ од средине 1940. године. Преко Јована Ђоновича и Илије Трифуновића, из Народне одбране, припремила је и војни пуч ради уклањања кнеза Павла из југословенског политичког живота, с тим да се обезбеди да остане династија са младим краљем.⁴⁵ Из Гленовог писма се сазнаје да је и Земљорадничка странка планирала сличне акције. Будући да је шеф странке Милан Гавриловић, југословенски посланик у Москви у то време, са саветником посланства радио на томе да се у „Југославији образује про-британско-руска влада“, Глен је сматрао да би се Земљорадничка странка „могла да искористи за спровођење у живот политике владе Његовог Величанства, односно да поквари односе између Немачке и СССР-а“.⁴⁶

⁴² Др Љубомир Дураковић – Јакшић, *Учешће патријарха Гаврила и српске православне цркве у догађајима испред и за време 27. марта 1941. године и њихово страдање у току рата*, Београд, стр. 80.

⁴³ „Сви мрзе Немце и надају се у Русе, а КПЈ је најактивнија у томе“, изјавио је поред осталог Куловец (В. Винавер, *исто*, стр. 72).

⁴⁴ *Хронологија радничког покрета и СКЈ 1919–1979*, том 1, 1919–41, 299.

⁴⁵ Гленово писмо Бејлију од 2. августа 1940. Н. Балфур и С. Мекеј, *исто* стр. 228–230).

⁴⁶ Глен је сматрао да је Енглеска требало да протур своје ставове преко Земљорадничке странке, којој је слата месечна новчана потпора од 5.000 фунти стерлинга и да је, истовремено, требало створити неку тајну организацију која би заменила СОЕ у случају да Енглези морају да се повуку из Југославије. *Исто*, стр. 229 – Гленово писмо од 2. августа 1940).

Занимљиво је да је Тито 16. септембра 1940. упутио упозорење Коминтерни да располаже поузданим подацима да Милан Гавриловић и његова ћерка раде за „Intelligence Service“. (У. Вујошевић, *исто*, стр. 287).

Догађаји у Југославији интензивно су праћени у Москви преко дипломатских веза, извештаја КПЈ Коминтерни и обавештајних канала, посебно преко Мустафе Голубића, који је почетком Другог светског рата стигао у Београд по обавештајном задатку. Мустафа Голубић је имао личне везе с бројним пензионисаним и активним официрима, интелектуалцима – припадницима некадашње тајне организације „Црна рука“.⁴⁷ С обзиром на то да је Мустафа Голубић од 1920. године одржавао везу с пуковником Божином Симићем, који се изненада појавио 1. марта 1941. у Москви са пуномоћјем за преговоре са совјетском владом, могуће је да је наведено Гленово мишљење тачно, односно да је М. Гавриловић радио на томе да се у Југославији образује пробританска совјетска влада.⁴⁸

Судећи по држању Вишинског у разговору са Гавриловићем, 22. марта 1941, влада СССР-а није била изненађена потписивањем пакта о приступању Југославије силама Осовине, 25. марта 1941. године. Совјетске власти су биле затечене реаговањем у Југославији на потписивање пакта, јер су војни пуч, демонстрације и манифестације народа 27. марта преко ноћи промениле слику стања у Југославији и односе снага у Европи и на Балкану. Историчари ће се и даље спорити око улоге и значаја снага које су довеле до тог догађаја, али је несумњиво да је 27. март означио у Југославији превагу антифашистичких расположења народа и спремност свих патриотских, демократских и слободољубивих снага у земљи да се бране интегритет и независност Југославије. „Боље гроб – него роб“, узвикнуо је патријарх Гаврило, то је здушно прихватила маса демонстраната. „Савез са Совјетском Русијом“, била је парола комуниста, али су је реализовале демократске антифашистичке снаге у земљи. Ту спремност за одбрану независности и интегритета земље показала је влада генерала Симовића, која је, у намери да спречи немачки напад, желела војно-политички савез са СССР-ом под било каквим условима, па и по цену прихватања социјалних промена које су остварене у СССР-у, само да Москва својим иступима у Берлину онемогући напад Немачке на Југославију.⁴⁹

Уговор о пријатељству и ненападању, потписан у ноћи 5/6. априла 1941. у Москви, показује да се нису остварила надања да ће се постићи споразум са СССР-ом о војној помоћи и сарадњи. Упркос чињеницама

⁴⁷ За историчаре истраживаче биће занимљиво сазнање да се Мустафа Голубић октобра 1912 – марта 1913. борио као комита у Македонији у исто време када и Милан Гавриловић, који је припадао или био веома близак људима око „Црне руке“ (Миодраг Миленковић, на челу Политике – „Политика“, 18. децембар 1994. стр. 27), мада аутор о томе изричито не говори, незнајући вероватно за податак о Голубићу.

⁴⁸ Присуство Б. Симића у Москви 1. марта 1941. демантовао је Молотов, али је 31. марта 1941. инсистирао да се Божин Симић укључи у састав југословенске делегације за преговоре са совјетском владом (С. Цветковић, *исто*, стр. 19).

⁴⁹ Телеграм отправника послова СССР-а у Југославији, В. З. Лебедева, председнику Совјета народних комесара, народном комесару иностраних дела СССР-а В. И. Молотову 30. марта 1941 (*Советско-Југославскије одношеније 1917–41*, Москва, 1992, стр. 365–366).

да је напад Немачке на Југославију био само претходница напада на СССР, Совјети нису желели војно да интервенишу или помогну Југославији да не би нарушили уговорне односе са Немачком и убрзали напад на Совјетски Савез. Напад Немачке на Краљевину Југославију, 6. априла 1941, и краткотрајни Априлски рат померили су планирани немачки напад на СССР од средине маја на 22. јуни 1941, и за две недеље одложили продор немачких трупа у Грчку, што је било значајно за Енглеску и њене снаге у Средоземљу. То је био историјски допринос антифашистичког покрета у Југославији, који се 27. марта 1941. прелио у снагу народа, која се по окупацији земље проширила, а антифашистички отпор се наставио као устанак против окупатора и организовани народноослободилачки покрет Југославије.